

Govert Buijs

Waarom werken we zo hard?

Op weg naar een economie van de vreugde

Boom

© Govert Buijs

© Boom uitgevers Amsterdam, 2019

Omslagbeeld: *Detroit Industry, North Wall, 1932-33*, Bridgeman Images

Omslagontwerp: Bij Barbara

Verzorging binnenwerk: Steven Boland

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2442 647 8

NUR 680, 730, 780

Inhoud

Ten geleide: Filosoferen in woelige tijden	7
Inleiding: Heeft ‘de economie’ een bedoeling?	11
Deel I:	
Een antropologisch vloertje voor de economie	
1 Een te simpel, maar toch niet zo simpel antwoord: ‘brood op de plank’	17
2 De opkomst van de <i>homo cooperans</i> , het onaffe, maar creatieve dier	20
3 Wat is een economie eigenlijk? Poging tot een antropologische definitie	40
4 Van nature een cultuurwezen: zorgen, transponeren, faciliteren	46
5 Conclusie: van <i>homo economicus</i> naar <i>homo cooperans</i>	55
Deel II:	
Economische wereldgeschiedenis in vogelvlucht: een beetje triest verhaal (maar met een tegenbeweging)	
6 Een beetje triest verhaal (1): het imperium als het eerste wereldhistorische project	61
7 De eerste ‘theoretische mismatch’ rond economie: de imperiale ‘definitie’	67
8 Intermezzo: de tragische mogelijkheid van ‘involutie’	70
9 Een alternatief verhaal: de ontdekking van <i>agapè</i>	73

10	Een alternatief wereldhistorisch project: de burgerlijke cultuur	83
11	Economie in de burgerlijke cultuur	92
12	De burgerlijke economie op formule: de Adam Smith-revolutie en verder	98
13	De tweede 'theoretische mismatch': economie als op eigenbelang gebaseerde <i>ratrace</i>	109

Deel III:

Een nieuwe revolutie

14	Een beetje triest verhaal (2): de involutie van de laatburgerlijke economie	123
15	Onderweg naar een economie van de vreugde: zes transformaties	140
16	Eerherstel voor de zielzorg	154
17	Terugblik en vooruitblik: economie in het antropoceen	161
	Nawoord	166
	Noten	168

Filosoferen in woelige tijden

Dit essay verschijnt in woelige tijden. Terwijl we welvarender zijn dan ooit in de geschiedenis, en meer mensen dan ooit ook daadwerkelijk in deze welvaart delen, terwijl we ook behoren tot de top-vijf gelukkigste landen van de wereld, zien we de opkomst van onbehagen en protest. Zowel in Nederland als daarbuiten zien we de opkomst van bewegingen die vaak als populistisch aangeduid worden, zien we een land verwoede pogingen doen om de Europese Unie te verlaten, zien we nieuwe typen leiders fors winnen bij verkiezingen of zelfs aan de macht komen die openlijk hun afkeer uitspreken van de pers, van de rechterlijke macht, van universiteiten, kortom van ‘gevestigde instituties’. Allerlei analyses die vanuit het Sociaal en Cultureel Planbureau met strakke regelmaat verricht worden, vatten de stemming in Nederland samen als ‘met mij gaat het goed, met ons slecht’. Kim Putters, de huidige directeur, spreekt recent zelfs van een ‘veenbrand’.

Inderdaad doet dit soort verschijnselen zich momenteel in veel landen voor. Dit betekent dat we om ze te begrijpen ons niet blind moeten staren op ons eigen land, maar moeten kijken naar geopolitieke ontwikkelingen. Veel zou te noemen zijn, maar één ontwikkeling lijkt voor dit essay direct van belang. In 1989 viel de Berlijnse Muur, het vrije Westen had de Koude Oorlog gewonnen. Het werd tevens gezien als de overwinning van het kapitalisme. Wereldwijd werd nu één bepaalde manier van denken over markt en economie dominant onder de politieke en economische elites. Toonaangevend voor deze manier van denken is de roemruchte uitspraak van de voormalige Britse premier Thatcher: ‘And, you know, there is no such thing as society. There are individual men and women, and there are families.’ Kortom: er is een privé sfeer, er is de staat, er is de

markt, maar verder is er niets gemeenschappelijks. Ieder is buitenshuis op zichzelf aangewezen. In feite betekende dit dat een handige theoretische hulpconstructie binnen de economische wetenschap, de *homo economicus*, verheven werd tot de Ware Mens: het zelf-kiezende, soevereine individu, zonder relaties, zonder emoties, rationeel calculerend, ietwat narcistisch ook. In economie-opleidingen en de talloze *business schools* die de wereld rijk is, werd dit vaak zo genoemde ‘neoliberale’ denken met veel kracht in de nieuwe generaties economen, bedrijfskundigen en managers gepompt. De dragende suggestie – illusie, mythe – was dat als je goed voor jezelf zorgt, je direct ook goed voor de samenleving zorgt.

Denken over markt en economie is niet vrijblijvend. Van niemand minder dan de grote econoom Keynes is de uitspraak: ‘De ideeën van economen en politiek filosofen zijn machtiger dan vaak wordt gedacht, niet alleen als ze kloppen maar ook als ze fout zijn. Sterker nog: de wereld wordt door weinig anders geregeerd. Praktijkmensen die van zichzelf denken dat ze vrij zijn van intellectuele invloeden, blijken doorgaans alleen maar slaafse navolgers van een of andere achterhaalde econoom.’

Ideeën doen ertoe: de directe keerzijde van de opkomst van dit nieuwe mensbeeld – en het daardoor gelegitimeerde gedrag, de maximalisatie van eigenbelang – was een hoe langer hoe sterker toenemend gevoel van verweesdheid (de term is van Pim Fortuyn) in veel samenlevingen, met name bij groepen die net iets minder gehaaid waren of zijn in het veiligstellen van hun eigenbelang. De kredietcrisis van 2007 en volgende jaren leek de bevestiging van een vermoeden dat bij velen in diverse samenlevingen al eerder ontstaan was: als het erop aankomt, denken de mensen die onze landen besturen primair aan zichzelf. Dan staan ‘wij’, het ‘gewone volk’, in de kou, overgeleverd aan onze eigen, individuele zelfredzaamheid – verweesd. Gezamenlijkheid ontbreekt. Verderop in dit essay verwijs ik naar een onderzoek van Funke e.a. dat laat zien dat vanaf 1870 elke grotere financiële crisis steeds ook gevolgd wordt door een politieke crisis. In Nederland werd het gevoel van verweesdheid nog versterkt door een serie van uiterst dubieuze incidenten in juist die sectoren die geacht werden dicht bij de burger te staan en bescherming te bieden: woningcorporaties, zorginstellingen, banken.

Dit gevoel van verweesdheid is een bron van wantrouwen, en wantrouwen ondermijnt hoop. Misschien is ons diepste probleem wel het gebrek aan hoop, gebrek aan vertrouwen dat de wereld van morgen en overmorgen ook nog leefbaar zal zijn. Hoe langer hoe meer mensen geloven dat hun kinderen het niet beter, waarschijnlijk slechter zullen krijgen

dan zichzelf nu. Zonder een goed functionerende ‘samenleving’ (zo’n ding waarvan Thatcher dus zei dat die niet bestaat) durven mensen spannende transities zoals de energietransitie niet aan, en worden ze vooral ervaren als achteruitgang, als dreiging, als de zoveelste truc van een elite die vooral voor zichzelf zorgt. Waarom durven we een mogelijke energietransitie niet aan met dezelfde moed en verwachting waarmee we ooit – ik geef toe: dat was nog voor mijn tijd – van steenkool op aardgas overgingen? Of waarmee we immense Deltawerken gingen organiseren? Als er niet een nieuw ‘sociaal contract’ tot stand komt, zoals Kim Putters het noemt – of een nieuw ‘verbond’, zoals ik het zelf liever zou noemen – tussen ‘elites’ en ‘volk’, dan verlamt de samenleving en kunnen essentiële transities in wantrouwen en verdeeldheid smoren.

Vreemd genoeg wordt dit essentiële probleem door de protestbewegingen ter rechterzijde ten enenmale ontkend. Er wordt gedroomd over ‘America Great’, ‘British sovereignty’ of een ‘boreaal Europa’, maar de cruciale ontsporing in ons economisch denken, een ontsporing die meer kapotgemaakt heeft dan ons lief is, wordt zorgvuldig ontweken. Sterker nog: verborgen onder nationalistische retoriek is afbraak van gedeelde voorzieningen en het vergroten van de kloof tussen arm en rijk nadrukkelijk onderdeel van de agenda.

Deze cultuurkritische vragen worden aan onze universiteiten nauwelijks bediscussieerd. In die zin is er inderdaad alle aanleiding om kritisch te kijken naar ons academisch klimaat. Dat heeft niets te maken met de vraag of universiteiten te links of te rechts zijn, maar met de vraag of ze niet te zielloos, te technocratisch geworden zijn en of de discussie over de uitgangspunten en achterliggende mensbeelden niet veel te makkelijk en te vaak afgekapt wordt – alsof ideeën er niet toe doen en alleen cijfers tellen (wat Keynes dus juist krachtig ontkende). Juist dan kan de *homo economicus* zich dogmatisch als laatste waarheid naar binnen werken en stilletjes zijn ondermijnend werk doen. De ene generatie studenten na de andere verlaat onze universiteiten en hogescholen en wordt onze samenleving in gestuurd met het idee dat de samenleving niet bestaat. Het SCP registreert de gevolgen inderdaad keurig: ‘Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’ – geen wonder.

In dit essay probeer ik een andere visie op economie, op markt en werk te ontwikkelen dan in de curricula van ons middelbaar en hoger onderwijs in de afgelopen jaren gangbaar is geworden. Overigens kan ik daarbij gelukkig gebruik maken van – en me dus aansluiten bij – een transitie die juist ook binnen de economische wetenschap al flink op gang

komt, maar nog te aarzelend blijft en nog te weinig zichtbaar is in de onderwijscurricula.

Economische ontwikkeling zoals we daar in de afgelopen tweehonderd jaar over gesproken hebben – *economics as we know it* – komt ten einde. We gaan een tijd van ingrijpende transities tegemoet. Deze kunnen niet slagen zolang we intellectueel gehuwd blijven met de *homo economicus* en, met Thatcher, het eminente belang van het samenleven, de samenleving voor het menselijk bestaan ontkennen. Transitie hoeft niet te betekenen dat alles minder wordt en dat we dus tandenknarsend, in een sfeer van afscheid en teleurstelling, op weg moeten naar iets dat we niet willen. Of nog erger: een sfeer waarin sommigen op weg gaan naar iets voor hen heel moois, terwijl aan anderen allerlei moois ontnomen wordt.

Daarom is het van essentieel belang dat we integraal nadenken over de samenleving en de economie van overmorgen: hoe kan die eruitzien, hoe willen we dat die eruitziet? Alleen als er een nieuwe verbondenheid tot stand komt tussen alle lagen en groepen van de bevolking, ontstaat de ademruimte om hoopvol op weg te gaan naar een – inderdaad heel andere – economie. In een dergelijke economie zijn de innovativiteit en de creativiteit waarvoor een vrije markt ruimte biedt, ingebed in gezond functionerende, inclusieve instituties en afgestemd op de draagkracht van de natuur. Zo'n economie biedt aan ons allemaal de mogelijkheid om betekenisvol bezig te zijn voor en met onze medemensen – oftewel een markt waarin mensen recht doen aan de essentiële dimensies van het goede leven die ik, samen met Ad Verbrugge en Jelle van Baardewijk, heb geanalyseerd in *Het goede leven en de vrije markt* (2018). Een dergelijke economie kan, zo is mijn overtuiging, zelfs meer dan nu een economie van de vreugde worden. Daarom heb ik *Waarom werken we zo hard?* geschreven, een essay dat is wat het woord zegt: letterlijk een poging om een andere toekomst te verkennen. Juist het verleden leert, zo laat ik hier zien, dat wie zich een andere, gezamenlijke toekomst kan voorstellen, de inspiratie vindt om in beweging te komen. Dat is de kracht van hoop.

INLEIDING

Heeft ‘de economie’ een bedoeling?

Waarom werken we? En waarom werken we zo hard? Waarom wisselen we de resultaten van onze arbeid op grote schaal met elkaar uit? Waarom doen we dat deels via markten? En waarom moeten we allemaal werken, nu ja, kinderen inmiddels niet meer (was eerder gebruikelijk maar daar zijn we nu zelfs erg boos over), maar vrouwen des te meer (hoefden dat decennia niet maar nu zijn we weer een beetje boos als ze niet werken) evenals mannen (heel vroeger hielden die niet zo erg van werk, lieten dit over aan slaven en vrouwen, maar sinds een aantal eeuwen moeten juist mannen volop aan de bak en vaak lijken ze dat inmiddels ook te willen). Waarom doen we dit onszelf eigenlijk aan? Waarom werken we elke week 38, 40 of meer uren (en voor ZZP'ers alsmede voor hogere inkomensgroepen en daarbij behorende banen, loopt dit soms zo maar op naar de 60, 70 of 80 uur (op universiteiten bijvoorbeeld)? Zouden we niet gewoon toekunnen met 15 uur werk in de week, zoals ooit Keynes verwachtte dat nu ongeveer het geval zou zijn?

Waarom doen we dit eigenlijk? En waarom tellen we al dit gewerk dan ook nog eens heel graag bij elkaar op zodat we één verzamelnaam kunnen gebruiken: ‘de economie’, waarmee het dan slecht kan gaan, of dan weer goed, die kan groeien, kan krimpen, kan floreren of juist ‘krakend tot stilstand komen’ (zoals een krantenkop luidde in 2008, terwijl ook toen vrijwel alles gewoon doorging, we aten en dronken, voetbalden en bouwden, importeerden en exporteerden en wat niet al, alleen wat minder meer).

Waarom hebben we als mensen eigenlijk ‘een economie’? Inmiddels bedekt deze ‘economie’ zo ongeveer het ganse gelaat van de aarde, met bouwwerken, met wegen, met immense landbouwwarealen, met verontreinigde lucht, met verontreinigde zeeën, en manifesteert ze zich dus overal.

De economie is een van de centrale voortbrengselen, wellicht het centrale voortbrengsel van *homo sapiens sapiens*, die nu naar schatting zo'n 60.000 jaar op de aardbodem actief is.

In dit essay wil ik proberen deze vraag naar het 'waarom' of ook wel het 'waartoe' van 'de economie' als product van mensen en van menselijke activiteit, te beantwoorden en zo een soort 'hoger doel' (in het klassiek Grieks: een *telos*) te formuleren: om die en die reden(en) heeft *homo sapiens* een economie. Met de titel 'Waarom werken we zo hard?' beoog ik hier dus geen zelfhulpboek tegen burn-out. De titel drukt voor mij ook verbazing uit: waarom doen we dit onszelf eigenlijk aan? Waar is het allemaal voor nodig? Maar het gaat me hier vooral om de meer fundamentele vraag waarom *homo sapiens* toch vooral ook *homo laborans*, een werkende mens, is en vandaaruit om een antwoord op de vraag wanneer een economie een 'menswaardige economie' is.

Stel eens dat dit zou lukken! Als we een dergelijk *telos* zouden kunnen formuleren, dan zouden we iets in handen hebben dat we als het ware naast onze huidige reëel bestaande economie zouden kunnen leggen. We zouden dan vervolgens de vraag kunnen stellen: doet onze economie het goed? Doet ze wat haar doel eigenlijk is? Realiseert ze dit doel, dit *telos*? Of bakt ze er weinig van? Brengt ze ons van de regen in de drup? Draagt ze bij aan die bedoeling, of brengt ze ons er eigenlijk verder van af?

De vraag 'doet onze economie het goed?' wordt vrijwel dagelijks gesteld in talloze kranten, debatprogramma's en in de politieke arena. Dan gaat het echter vrijwel uitsluitend over de groei of krimp van het bruto nationaal product: juichend zijn we als er groei is, 2,5% voorspelde groei in 2019, een grafstemming komt over ons als er sprake is van krimp. Twee kwartalen krimp en we hebben zelfs een 'recessie' – wee ons! Maar de vraag of die economie (niet: het goed doet, maar) ons goed doet, goed is voor mensen, goed voor ons samenleven, goed voor onze leefomgeving, 'menswaardig' is, die wordt veel minder gesteld.

Toch is dit een urgente vraag. Het zou namelijk zo maar kunnen zijn dat de economie zich – vanwege allerlei redenen en oorzaken – ontwikkeld heeft op een manier die niet spoort met de reden waarom we een economie hebben. Dan is er dus iets mis met onze economie (dat zal ik inderdaad betogen)!

Iets soortgelijks gebeurt nogal eens in de geschiedenis van de mensheid: dat we iets ontwikkeld hebben dat zich tegen ons keert. Er zijn bijvoorbeeld redenen te bedenken waarom het hebben van een bepaalde politieke structuur, een staat, best een goed idee is. Maar tegelijk is het

duidelijk dat staten ook een immens ontsporingrisico met zich mee brengen – niet zelden zijn ze gedegeneerd tot vernietigingsmachines. Genoeg voorbeelden in de geschiedenis, oud en recent.² Daarvoor hebben we als mensen geen staat – zou men kunnen zeggen. Dat was toch niet de bedoeling! Waarvoor dan wel, wat is dan wel de bedoeling?

Een soortgelijke vraag kunnen we stellen ten aanzien van de economie. Doet onze economie wat we redelijkerwijs als mensen van haar mogen verwachten, of zitten er vreemde ontsporingen in, die – gelet op de doelstelling, de bedoeling, het telos van de economie – bijsturing, correctie behoeven?

Het is opvallend hoe weinig deze vraag eigenlijk gesteld wordt, bijvoorbeeld in middelbare-schoolboeken over economie. Daar wordt het bestaan van de economie gewoon als vanzelfsprekend aangenomen en lijkt het doel van de economie vooral hierin te liggen dat ze moet groeien – waarom dan? Wel, omdat ze moet groeien. Waarom dan? We zitten dan zomaar ineens in een oneindige regressie, waarbij die vraag, een echte hamvraag, nooit echt aan de orde komt, altijd naar morgen doorverwezen wordt.

In dit essay wil ik in deze schijnbaar oneindige groeibeweging even inhouden, even stilstaan en de waartoe-vraag stellen. In het ideale geval – maar of het gaat lukken? – kan ik dan een verhaal in drie delen vertellen:

- (1) Waarom en waartoe hebben we als mensen een economie? Een ‘antropologisch vloertje’ voor de beantwoording van de vraag wat een ‘menswaardige’ economie is.
- (2) Wat is er in de geschiedenis van de mensheid van deze ‘bedoeling’ van de economie terechtgekomen, tot vandaag aan toe?
- (3) Indien er discrepanties zijn tussen (1) en (2), hoe kunnen we daar dan een remedie voor vinden?

De bottleneck zit uiteraard in punt (1). Het klinkt bijna te mooi om waar te zijn. Hoe zouden we ooit tot een dergelijke bepaling kunnen komen? De dingen zijn toch zoals ze zijn, de wereld is zoals ze is, de geschiedenis verloopt zoals ze verloopt? Wel, misschien is het toch minder onmogelijk dan het lijkt en is er een route denkbaar om tot een dergelijke bepaling van de bedoeling van de economie te komen. We zullen zien.

Als we de eerste horde genomen hebben, kunnen we vervolgens in sneltreinvaart de wereldgeschiedenis, nu ja, de mensheidsgeschiedenis bespreken, de 60.000 jaar die we tegenwoordig ook wel het antropoceen

noemen (met wat kleine uitzwenkingen naar zo'n 500.000 jaar geleden, we kijken niet op een millennium meer of minder, het gaat om de grote lijn). De hoofdvraag hier – wat is er van de antropologische 'bedoeling' van de economie terechtgekomen – levert in feite een nogal triest antwoord op: een kloof tussen de economie-zoals-bedoeld en de economie-zoals-die-geworden-is. Ik waarschuw de lezer – een heuse *trigger warning*: maak uw borst alvast maar nat. Van de geschiedenis van de mensheid worden we niet 1-2-3 vrolijk.

Als alles goed gaat, zullen we echter ook bij meer hoopgevende ontwikkelingen uitkomen, in verleden en heden. Dan naderen we inmiddels het derde deel van dit essay waar we – als een wenkend maar hopelijk niet al te utopisch perspectief – midden in de kloof tussen de economie-zoals-bedoeld en de economie-zoals-die-nu-is nieuwe richting kunnen vinden. Sterker nog: ik hoop straks contouren te kunnen schetsen van een 'economie van de vreugde'.

DEEL I

Een antropologisch vloertje voor de economie

Een te simpel, maar toch niet zo simpel antwoord: ‘brood op de plank’

Een eerste antwoord dat we zouden kunnen geven op de vraag waarom wij mensen een economie hebben, is simpel: we werken – en we hebben een economie – om als mensen te overleven. Werken is bittere noodzaak. Er moet brood op de plank komen. Dat lijkt op het eerste gezicht moeilijk te ontkennen. Zonder voedsel zijn we er snel geweest. De economie heeft haar oorsprong dus in de biologische noodzaak – geen speld tussen te krijgen.

Maar klopt dat wel? Alleen al de uitdrukking ‘brood op de plank’ is bij nader inzien erg ambivalent. Immers, als mens hebben we, evenals dieren, strikt genomen alleen calorieën nodig, en vitamines, en water en zo nog wat zaken. Maar zowel ‘brood’ als ‘plank’ zijn al cultuuroederen, die we strikt genomen niet nodig hebben. Dieren begrijpen heel goed hoe overbodig dat allemaal is. Zeker, ook ik heb ooit op kleuter- en/of basisschool devoot en uit volle borst de navolgende oude hymne aangeheven:

Ik zag twee beren broodjes smeren

Maar de dichter van dit diepzinnig lied voegde daar, terecht naar mijn indruk, direct de volgende zinnen aan toe:

O, het was een wonder

En om het surplus karakter van dit wonder er nog eens in te wrijven, volgt zelfs:

Het was een wonder, boven wonder
Dat die beren smeren konden.

Na deze verwonderde introïtus komt dan echter ook al snel de wrede ontmythologisering in de daaropvolgende frase

Hi, hi, hi! Ha, ha, ha!

Oftewel: lach er maar om want beren kunnen (of willen) helemaal geen broodjes smeren, te veel gedoe. Het lied besluit dan ook met een afstand nemend

Ik stond erbij en ik keek ernaar.

In die ironische afstand wordt duidelijk dat dit toch echt niet zo gebeurd kan zijn. Eigenlijk had de laatste zin moeten luiden ‘ik stond erbij en het was niet waar’, maar de dichter heeft uiteraard de tere kinderziel willen beschermen. De harde realiteit gebiedt echter te zeggen dat beren lunchen noch dineren, zij ‘verorberen’ slechts hun voedsel. Een visje wordt niet op de barbecue gelegd, zelfs zout en peper ontbreken, laat staan *haute cuisine*. Je vraagt je onwillekeurig af of een beer überhaupt wel smaak heeft en geniet van zijn visje of alleen maar geniet van het razendsnel stillen van zijn honger en tevreden is zodra de honger gestild is (waarbij ik dan uiteraard wel een uitzondering moet maken voor Winnie de Poeh met zijn marmelade). Hoe sterk tegenwoordig ook de tendens is om dieren als evolutionair nauw aan mensen verwante wezens te zien, die zelfs ook aanspraak zouden moeten kunnen maken op allerlei rechten, in *Heel Holland bakt* komen we ze niet tegen. Er staat dan misschien wel een paard in de gang, maar zeker niet in de baktent bij kasteel Maarsbergen.

Al dat gebak maakt direct al duidelijk: als mensen consumeren we niet alleen maar calorieën, maar we voegen er van alles aan toe: smaak, beleving, plezier. Hier wordt ook veel tijd aan besteed. In strikte zin is dit volstrekt overbodig (en als we niet uitkijken, worden we er ook nog eens ontzettend dik van). De ernst van de strijd om het overleven wordt door de mens kennelijk overdekt met franje. En onwillekeurig zouden we ons af kunnen vragen: zou wellicht die franje de kern van het menselijke, en dus de kern van de economie zijn? Misschien geen gek antwoord: ‘de kern van de economie’, om professor Heertjes niet geheel van arrogantie gespeende titel even te lenen, ligt wellicht in de volstrekte overbodigheid, de franje (onthoud dit alvast). Met een economie ontsnappen we aan het rijk van de noodzaak en treden een heel ander rijk

binnen, tappen uit een ander vaatje. Maar voordat we tot *jumping to conclusions* vervallen, moeten we misschien eerst ons onderzoek voortzetten en verdiepen: wat is zo bijzonder aan homo sapiens dat hij een economie ontwikkeld heeft?